

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND ZEUL JUPITER DOLICHENUS

Simona Farcaș

Popularitatea de care s-a bucurat în secolele II-III p.C. Baal din Doliche, devenit Jupiter Dolichenus în cadrul Imperiului roman, a făcut din el cea mai importantă zeitate siriană. În legătură cu Jupiter Dolichenus avem în izvoarele literare antice doar mențiunea sumară a lui Stephanus Byzantinus (secolul VI p.C.) în *Ethnica*, privind zeul local Δολιχαιοῦ Ζεὺς¹, la care se adaugă inscripțiile și monumentele dedicate zeului descoperite în săpăturile arheologice. Răspândirea sa, destul de mare în lumea antică, a făcut să fie inclus în prima analiză a religiilor orientale al lui F. Cumont² pentru ca apoi A. H. Kan³ să publice prima sinteză dedicată cultului dolichenian. P. Merlat⁴ a întocmit un repertoriu cu toate inscripțiile și monumentele dolicheniene, publicat în 1951, căruia îi va adăuga abia în 1960⁵ partea de interpretare și sinteză în care a analizat difuziunea cultului dolichenian, doctrina religioasă și organizarea cultului. M. P. Speidel⁶ se va ocupa de impactul în rândul armatei a lui Jupiter Dolichenus, incluzând și descoperirile făcute de la publicarea repertoriului lui Merlat. Margarita Tacheva-Hitova⁷ a analizat cultele siriene din provinciile Thracia și Moesia, adunând toate descoperirile din provincii. Dintre istorici români cel care cel care a urmărit îndeaproape evoluția acestui cult este Silviu Sanie⁸.

¹ Ennio Sanzi, **I culti orientali nell'Impero romano. Un antologia di fonti**, Edizioni Lionello Giordano, 2003, p. 404.

² F. Cumont, **Les religions orientales dans l'Empire romain**, Paris, 1929.

³ A. H. Kan, **Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke Mit einer einleitung**, *É.P.R.O.*, Leiden, 1943.

⁴ Pierre Merlat, **Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus**, Paris, 1951.

⁵ Idem, **Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse**, Paris, 1960.

⁶ M. P. Speidel, **The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army**, *É.P.R.O.*, Leiden, 1978

⁷ Margarita Tacheva-Hitova, **Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia**, *É.P.R.O.*, Leiden 1983.

⁸ Silviu Sanie, **Culte orientale în Dacia romană. 1. culte siriene și palmiriene**, Editura științifică și enciclopedică, București, 1981.

Comagena, locul de origine al zeului Jupiter Dolichenus, era o regiune cuprinsă între Cilicia, Capadocia, Armenia și Cyrrhestique. Orașul Doliche nu este menționat nicăieri înainte de secolul al II-lea, el apare în lista orașelor din Commagene cărora Ptolemeu le dă coordonatele geografice. Doliche frecventat probabil pentru sursele termale ocupa o poziție strategică, ca punct de întâlnire a drumurilor ce veneau din Germanicia, Nicopolis și Cyrrhus până în Edessa, Samosata și Zeugma. Reprezenta un loc de trecere obligatoriu pentru legiunile aflate în război împotriva părților și negustorii ce veneau din Pontul Euxin, fiind înfloritor în timpul dinastiei Severilor. Orașul este menționat în Itinerarium Antonini și în Tabula Peutingeriană. Dezvoltarea sa ca loc de cult al lui Jupiter Dolichenus va înceta în cursul secolului al III-lea a.C., declinul orașului începând odată cu ocuparea sa în 253 de către Șăhrphur I⁹. În secolul IV a.C., o dată cu dezmembrarea Imperiului roman, își pierde din importanță, mare parte din locuitori convertindu-se la creștinism din moment ce este amintit ca sediu episcopal¹⁰.

Numele sirian de Baal a fost tradus în latină ca Jupiter, Jupiter Optimus Maximus sau mai simplu Jupiter Dolichenus¹¹. La o dată apropiată de secolul X a.C. cultul strămoșului dolichenian trebuie să fi fost implantat în regiunea Doliche. Divinitate adorată și reprezentată sub trăsăturile lui Teshub-Sanduis, asociat unei paredre, era produsul diverselor contaminări pornind de la un tip vechi al unui zeu al furtunii caracterizat de taur, fulger și secure dublă, a căpătat repede aspecte variate, fiind numit Teshub, Adad, Hadad sau Baal. Foarte repede el a devenit, la hitito-huriți, sumero-acadieni, arameeni și fenicieni zeu al războiului, protector al suveranilor în lupte, gardian al pactelor și frontierelor. În același timp ei au început să îi atribuie ca zeu al furtunii și ploii uneori distructivă, care aducea fertilitatea pe terenurile deșertice și, într-o manieră generală, fecunditatea, autoritatea de stăpân al cerului și al pământului, un gen de coordonator suprem al universului, o putere cosmică¹². Cultul lui Jupiter Dolichenus și-a păstrat caracterul local până

⁹ Giusepina Alessandra Cellini, **Les sources littéraires sur Juppiter Dolichenus et Juppiter Heliopolitanus**, în *Orientalia Sacra Urbis Romae Dolichena et Heliopolitana*, coord. Gloria M. Bellelli, Ugo Bianchi, Roma, 1997, p. 21 și urm.

¹⁰ Pierre Merlat, **op.cit.**, Paris, 1960, p.4

¹¹ J. Toutain, **Les cultes païens dans l'Empire Romain**, prima parte **Les provinces latines**, tom II **Les cultes orientaux**, Paris, 1911, p. 36.

¹² Pierre Merlat, **op.cit.**, Paris, 1960, p. 95.

la jumătatea secolului I p.C. când orașul a căpătat popularitate datorită importanței sale strategice constituindu-se astfel în centrul cultului și centru principal de difuziune¹³. În perioada romană, în inscripții, primește apelative ca *augustus*¹⁴, *conservator*¹⁵ și *aeternus*¹⁶ ce reflectă maniera romană a percepției sale ca zeu celest și cosmic ce supraveghează și păstrează stabilitatea lumii, este astfel încadrabil în categoria zeilor cu caracter salvator¹⁷ tipică zeilor orientali, dar are conexiuni în același timp și cu nivelul chthonio-vegetal (chiar și animal) subliniat de prezența motivelor vegetale și de prezența divinității feminine. Este evidentă multitudinea ideilor ce înconjoară zeitatea dolicheniană, ce ascund o complexitate greu de perceput la o rapidă analiză a datelor iconografice și monumentale¹⁸.

Pe lângă ofrandele obișnuite și altor zei, altare votive, plăci de marmură sau piatră cu inscripție, reprezentări figurate ale lui Jupiter Dolichenus și ale paredrei sale, Junona, din bronz sau marmură, lui Jupiter Dolichenus îi sunt caracteristice plăcile triumphiulare și mâinile votive din argint sau bronz. Mâinile sunt goale pe dinăuntru și au în partea inferioară o gaură pentru a se fixa într-o tijă. Toate au degetele întinse, chiar și cele care țin un mic glob între degetul mare și arătător, diferă astfel de mâinile sabazice care au primele trei degete drepte iar celelalte îndoite spre degetul mare, și în sfârșit toate sunt mâini drepte¹⁹. Pe monumentele obișnuite zeul este reprezentat uneori în picioare, de cele mai multe ori pe spatele unui taur spre dreapta, îmbrăcat cu armura generalilor și împăraților romani, cuirasa și *paludamentum*²⁰. Imaginea nu face decât să suprapună două elemente de importanță inegală, zeu și

¹³ Giusepina Alessandra Cellini, **op.cit.**, p. 32.

¹⁴ **Rep.** nr. 245, 287.

¹⁵ **Rep.** nr. 192, 195, 204, 205, 302.

¹⁶ **Rep.** nr. 27, 28, 192, 195, 200, 204, 273, 346.

¹⁷ M. P. Nilsson, **Geschichte der griechischen Religion**, München, vol I, p.414, vol. II, p. 154-185.

¹⁸ Concetta Aloe Spada, **Aspetti soteriologici del culto di Jupiter Dolichenus**, în *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero romano*, Leiden, 1982, *É.P.R.O.*, vol. 92, p. 541-551, p. 544.

¹⁹ Pierre Merlat, **op.cit.**, 1960, p. 177, despre istoriografia interpretării mâinilor dolicheniene vezi și p 178-179.

²⁰ J. Toutain, **op.cit.**, p. 38.

animal, procedeu obișnuit în arta orientală veche²¹. Plasat sub picioarele zeului animalul apare ca inferior, subordonat zeului. Sunt două motive paralele: pe de o parte un motiv divin arătând zeul în puterea și majestatea sa; iar pe de altă parte motivul eroic ilustrând lupta și victoria²². Zeul este aproape întotdeauna bărbos și are fizionomia lui Zeus-Jupiter greco-roman. Are de obicei boneta frigiană pe cap, în mâna dreaptă ridicată în spate zeul ține sau agită o secure cu două tășuri, *bipennis*, sabia care atârna într-o parte este prinsă deseori cu *balteus* de simplu legionar, în mâna stângă ținută în față el are fulgerul. Este însoțit de vultur, figurat fie între coarnele taurului, fie pe armura zeului. Asimilarea, deja indicată prin numele de Jupiter, între Dolichenus și marele zeu al atmosferei la greci și latini, este confirmată de chipul zeului și prezența aproape constantă a fulgerului și vulturului. Dar Jupiter Dolichenus este altceva decât Jupiter greco-roman, el este un zeu luptător, un zeu învingător, un zeu solar.

Provinciile în care a înflorit cultul său sunt provinciile de graniță, ocupate de garnizoane numeroase: în Britania, de-a lungul Rinului și Dunării, în cele trei Galii și în Dalmația²³. Favoarea de care s-a bucurat micul zeu din Doliche în lumea greco-romană se datorează faptului că regiunea Comagene a suferit, în timpul dinastiei greco-iranice, dubla influență a filosofiei elenistice și teologiei dualiste a magilor. După anexarea Comagenei de către Vespasian, acest cult va avea un succes asemănător celui al misterelor lui Mithras²⁴.

Este frapant că deși zeu oriental are o alură neorientală. Se poate crede că transformările vestimentare ale zeului au fost operate în occident la Roma, însă aceste transformări s-au produs în Doliche în plin Orient, ca și la alți zei sirieni și palmirieni. Transformarea tipului original a fost un mijloc pentru credincioși de a-și exprima în același timp venerația față de divinitatea Cezarilor și credința în puterea unui zeu îmbrăcat în costum de *imperator*. Un zeu suprem asimilat lui Jupiter trebuia să aibă o

²¹ Gloria M. Bellelli, **Quelque observations sur les sanctuaires de Jupiter Dolichenus**, în *Orientalia Sacra Urbis Romae Dolichena et Heliopolitana*, coord. Gloria M. Bellelli, Ugo Bianchi, Roma, 1997, p. 351.

²² Ernest Will, **Le relief cultuel gréco-romain. Contribution a l'histoire de l'Art de l'Empire Romain**, Paris, 1955, 140 și urm.

²³ J. Toutain, **op.cit.**, 39 și urm.

²⁴ Rene Dussaud, **Les religions des hittites et des hourrites des phéniciens et des syriens**, Paris, 1949, p.393.

soție asimilată Junonei ce reunea atribuțiile unei zeițe mame, stăpână a pământului și animalelor. Tipul său iconografic este mai puțin romanizat decât al zeului, dovadă că zeița interesa mai puțin pe occidentali și că prezența sa era tradițională²⁵.

Studiul sanctuarelor dolicheniene descoperite în săpături conduc spre evitarea oricăror afirmații absolute; singura regulă generală este orientarea E-V; unele au dimensiuni atât de modeste încât nu pot fi considerate decât capele, altele din contra, au suprafețe impresionante, dar fiecare are caracteristici proprii care trebuiau să corespundă necesităților culturale sau topografice particulare²⁶. În inscripții templele aveau denumiri specifice de *templum*²⁷, *sacrarium*²⁸ sau *locum sacrum*²⁹.

În legătură cu fideli zeului s-a găsit mențiunea de *frați*³⁰. Aspiranții la preoție erau numiți *candidatus*³¹ iar preoții erau *sacerdotes*³². Religia dolicheniană pare să ceară o serie de inițieri. Peste tot aspiranții la preoție trebuiau să treacă printr-un stadiu pregătitor³³. Unele inscripții dovedesc existența a doi preoți simultan în același sanctuar³⁴. Confreriile dolicheniene par să presupună o organizare internă diversificată și ierarhizată, dar fără a putea fi generalizată. Este imposibil să putem reconstitui o imagine completă a formelor de inițiere la care erau supuși credincioșii și demnitarii, a ceremoniilor cultului dolichenian, dar practicile cele mai răspândite ale religiei dolicheniene erau fără îndoială cele ale banchetelor liturgice³⁵, deoarece *spotula*³⁶ desemnează probabil un banchet destinat credincioșilor comunității – acest obicei al banchetelor liturgice nu ne surprinde dacă avem în vedere răspândirea acestora în religiile orientale, mai ales în cele siriene. Bineînțeles este imposibil de stabilit în ce constau aceste mese: se poate ca aceste comuniuni să se desfășoare sub auspiciile apei și pâinii, sau chiar a

²⁵ Pierre Merlat, *op.cit.*, p. 33 și urm.

²⁶ Pierre Merlat, *op.cit.*, p. 167.

²⁷ *Rep.*, nr. 14, 25, 69, 270, 280, 286, 335, 344, 349.

²⁸ *Rep.*, nr. 128, 204, 223, 230.

²⁹ *Rep.*, nr. 195.

³⁰ *Rep.*, nr. 73, 192, 200.

³¹ *Rep.*, nr. 101, 181.

³² *Rep.*, Indices, p. 428; *I.S.M.*, I, nr. 340.

³³ Pierre Merlat, *op.cit.*, p. 193.

³⁴ *Rep.* 201, 205; *I.S.M.*, I, nr. 340.

³⁵ Pierre Merlat, *op.cit.*, p. 197 și urm.

³⁶ *Rep.*, nr. 11.

vinului, băutură prin excelență a nemuririi, sau carnea victimelor sacrificate lui Dolichenus; se poate presupune că aceste victime erau de preferință tauri, taurul fiind animalul atribuit al lui Jupiter³⁷. Pe baza obiectelor descoperite, dar în absența oricărui text antic în legătură cu ceremoniile, se poate doar postula că în centrul cultului se aflau plăcuțele votive³⁸ iar preoții țineau în mână un sceptru cu o mână votivă³⁹. Procesionile⁴⁰ erau precedate de rituri de purificare, lustrații și abluțiuni. Se știe foarte bine importanța pe care o aveau aceste rituri în religiile orientale și valoarea morală care li se atribuia și ar fi important de știut dacă cultul doilchenian presupune practici similare, dar de asemenea este imposibil de determinat în ce constau ele⁴¹.

În ceea ce privește data apariției cultului în Imperiu, primele inscripții datează din timpul lui Hadrian(117-138 p.C.)⁴² și continuă până la sfârșitul secolului III p.C., sau începutul secolului IV p.C.⁴³. Data relativ târzie a apariției lui Dolichenus în lumea romană occidentală se justifică prin faptul general că Baalii sirieni și zeii orientali nu erau adoptați în Occident decât după un anumit timp, după cucerirea definitivă a țărilor de origine de către romani. Pare logic de stabilit în timpul domniei lui Hadrian adevăratul debut al lui Dolichenus în Occident, deoarece încorporarea Commagenei în provincia Syria nu datează decât din 72 p.C.⁴⁴ În epoca Severilor cultele orientale au cunoscut apogeul în lumea romană, fără îndoială și datorită influenței soției lui Septimiu-Sever, Iulia Domna, originară din Emesa, Siria, consilierilor imperiali Iulia Soemias și Iulia Mamaea mama lui Elagabal și Sever Alexandru⁴⁵. Foarte bine atestat este și elementul feminin, numeroase *ex-voto* fiind puse de femei, aceasta sugerând că religia lui Dolichenus favorizează egalitatea lor cu bărbații⁴⁶. Mai trebuie menționate și războaiele numeroase din zonele danubiană și orientală, numeroasele mutări de

³⁷ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 198 și urm.

³⁸ Robert Turcan, **Culte orientale în lumea romană**, București, Editura Enciclopedică, 1998 p. 188.

³⁹ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 198 și urm.

⁴⁰ **Rep.**, nr. 194, 200 – inscripții ce menționează *leticari(i) dei*.

⁴¹ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 206.

⁴² **Rep.**, nr. 121, 186.

⁴³ **Rep.**, nr. 70, 205, 239.

⁴⁴ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 17 și urm.

⁴⁵ Jean Babelon, **op.cit.**, p. 26 și urm.

⁴⁶ **Rep.**, nr. 147, 155, 158, 160, 161; **I.S.M.**, I, nr. 340.

trupe din Orient în Occident care nu puteau decât să favorizeze răspândirea cultului⁴⁷. Trei legiuni romane au fost cantonate pentru mult timp în apropierea orașului Doliche: Galica III, Macedonica V și Augusta VIII⁴⁸.

În Siria documentele menționează cultul între 251-253 p.C.⁴⁹. Pe coasta de nord a litoralului Mării Negre au fost identificate obiecte aparținând cultului din secolul II p.C.⁵⁰, în Moesia Inferior sfârșitul secolului II p.C. până în secolul III p.C.⁵¹. Dacia reprezintă o excepție deoarece monumentele lui Jupiter Dolichenus sunt răspândite în întreaga provincie din timpul lui Antonius Pius (138-161) până în timpul lui Gordian III⁵². În Moesia Superior documentele se datează în secolele II-III p.C.⁵³. În Thracia în timpul lui Severus Alexander (222-235), pentru restaurarea unui sanctuar, probabil fondat în timpul lui Comodus (176-192)⁵⁴, sau mai sigur în 202-211 p.C.⁵⁵, în Dalmația e menționat în 198-208 p.C., mai veche pare să fie răspândirea lui în Panonia Inferioară prin descoperiri datând din a doua jumătate a secolului II p.C. și e posibil să fi subzistat mai mult decât în alte provincii, o dedicație din 285-305 p.C. semnalând un conciliu al preoților dolichenieni. În Panonia Superioară este de asemenea cunoscut dintr-o perioadă destul de veche, două inscripții datând din perioada de început a pătrunderii dolicheniene în Occident, 128-138 p.C.⁵⁶. Către sfârșitul secolului al II-lea p.C. era prosper și în Noricum, cum dovedește un sanctuar construit în 189 p.C. Mărturiile arheologice privind Retia sunt puțin precise, o dedicație din 163 p.C. indică că era cunoscut la Serviodunum. În Germania Superioară a apărut puțin după 142 p.C., iar în Germania Inferioară puțin mai târziu, în 211 p.C. De la Roma provin altare din 150 p.C. apoi sanctuare amenajate și folosite până la sfârșitul secolului III p.C., fără a se putea preciza data lor de dispariție. În Italia a

⁴⁷ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 17 și urm.

⁴⁸ **Dizionario epigrafico di antichità romane**, vol. II C-E, partea III, 1961, Roma, p. 1930.

⁴⁹ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 20.

⁵⁰ M. M. Kobylina, **Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire**, *É.P.R.O.*, Leiden, 1976, p.12, 29, nr. 37.

⁵¹ Margarita Tacheva-Hitova, **op.cit.**, p. 325, nr. 26.

⁵² Silviu Sanie, **op.cit.**, București, 1981, p. 36-81.

⁵³ Ljubica Zotović, **Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure**, *É.P.R.O.*, Leiden, 1966, p. 37-52.

⁵⁴ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 19.

⁵⁵ Margarita Tacheva-Hitova, **op.cit.**, p. 219-249.

⁵⁶ Pierre Merlat, **op.cit.**, p. 20; Zoltán Kádár, **Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn**, *É.P.R.O.*, Leiden, 1962, p. 31-39

pătruns mai târziu decât la Roma, în timpul lui Comodus sau Severus Alexander. În Britania din contra cele mai vechi mențiuni datează din timpul lui Antonius Pius, dar perioada sa de prosperitate corespunde expedițiilor întreprinse împotriva populațiilor ce locuiau dincolo de Valul lui Hadrian⁵⁷ până la jumătatea secolului III p.C.⁵⁸. Pe valea Rhônului, la Marsilia, o statuie a lui Deo Dolichenio pusă de Octavius Paeternus, cetățean roman, pentru sănătatea sa la ordinul expres al zeului; și pe malul Rhônului o figurină din bronz, un taur pe care era un om în picioare⁵⁹. În Spania nu există nici o dovadă a cultului lui Jupiter Dolichenus doar o inscripție descoperită în apropierea sediului legiunii VII Gemina din anul 224 p.C., 12 februarie, pare să facă aluzie la el⁶⁰. Africa a cunoscut acest zeu foarte devreme, cel puțin Numidia, care posedă una din cele mai vechi mențiuni dolicheniene, datată în 131-133 p.C., cultul fiind încă vivace în 238 p.C. și chiar în 253 p.C. Se poate conclua din descoperirile privind difuziunea cultului dolichenian că s-a bucurat de o extraordinară extensie geografică cu o perioadă de prosperitate în toată lumea romană, în timpul Severilor, și că a dispărut după jumătatea secolului III p.C., epigrafiile dovedind că mai era adorat în timpul lui Aurelian și Dioclețian⁶¹.

Studiul statutului social al credincioșilor dolichenieni demonstrează diversitatea lor socială și funcțiile lor. Un număr considerabil de ofrande a fost pus de sclavi sau liberi, circumstanțe cel mai adesea justificate de originea lor orientală, și sugerează caracterul popular al religiei dolicheniene. De asemenea inscripțiile relevă faptul că Dolichenus recruta fideli și din categoriile sociale mai înalte, funcționari imperiali, magistrați municipali⁶², sau chiar din straturile înalte ale societății imperiale, doi cavaleri numărându-se printre fideli săi, un procurator din Dacia Porolissensis, trei legați și un personaj consular⁶³.

⁵⁷ Pierre Merlat, *op.cit.*, p. 21 și urm.

⁵⁸ Eve and John R. Harris, *The oriental cults in roman Britain*, *É.P.R.O.*, Leiden, 1965, p. 55-71.

⁵⁹ Robert Turcan, *Les religions de l'Asie dans la vallée du Rhône*, *É.P.R.O.*, Leiden, 1972, p. 113-115.

⁶⁰ A. García Z Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, *É.P.R.O.*, Leiden, 1967, p. 104.

⁶¹ Pierre Merlat, *op.cit.*, Paris, 1960, p. 23.

⁶² *Ibidem*, p.25.

⁶³ **Rep**, cavaleri nr. 200, 221, 222, procurator nr. 20, legați imperiali nr. 269, personaj consular nr. 251.